

Կարինե ՄԱՀԱԿՅԱՆ,
Ռոզա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԽԱՉԸ՝ ԹԻԿՈՒՆՔԻՍ, ՅՈԹՎԵՐՔԸ՝ ՍՐՏԻՍ

Շիրակի, մասնավորապես Գյումրու բանահյուսության յուրաքանչյուր մնուշ ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության ինքնատիպ վերարտադրություն է:

Անդրադառնալով Գյումրի քաղաքի բանահյուսական պատկերի ընդհանուր ուրվագծմանը՝ մեր նպատակն է ժողովրդի իմաստությունը վերստին դարձնելու ժողովրդին, այն, ինչ խտացել ու բյուրեղացել է մեծ ժամանակի մեջ՝ իբրև նրա աշխարհատեսության և կենսափորձի անգիր գրականություն: Տարիների ընթացքում գրառել ենք բազմաժանր նյութ, որը կներկայացնի այս էթնիկական շրջանի բանահյուսական համագամալի պատկերը՝ բանասացների կենսագրական տվյալներով, ծանոթագրություններով և այլն: Նման հետազոտության անհրաժեշտությունը կրացնի այն բացը, որ առկա է Աղեքսանդր Մխիթարյանի՝ «Փշրանք Շիրակի ամբարներից» աշխատության և Արշակ Բրուտյանի «Ռամկական մրմունջներ» ժողովածուի տպագրությունից հետո:

«ԼՆայը՝ քիկունքիս, Յոթվերքը՝ սրտիս» իմաստությունը ապրող ժողովրդի համար Գյումրու բանահյուսության ամեն մի մնուշ, շնորհիվ եզակիության ու ինքնատիպության, բառ ու բանի մասնատուփն ամբողջացնող արժեք է: Բաց նյարդերով ապրող ու զգայող այս ժողովրդի խոսքն ըստ իրադրության բանաձևային է, պատկերավոր ու դիպուկ, «սրտի գրալին խփող»:

Գյումրու բանահյուսության դրոշմը բացատրվում է այն կրողների երգատեղծության ու ասքերգելու շնորհով: Մինչև իսկ վշտի ու կորստի հոգեպարագայում գյումրեցին վիպերգեց իր ապրածն ու տեսածը, շարունակական վերապատմումների մեջ խոնարհված քաղաքը նորից կերտեց՝ արթնացնելով իր մեջ հարակեզին: Վիրավոր հարսնացու քաղաքի համար «դեղ ու դարման» դարձրեց իր բանահյուսությունը:

Ազգագրական նյութերին անդրադարձել ենք այնքանով, որքանով դրանք միջավայր են բանահյուսական նյութի ներկայացման համար՝ պատկերի և ֆոնի հարբերությամբ:

Շիրակի բանասիրության պատմության մեջ իր որոշակի տեղն ունի բանահավաք-բանասեր Աղեքսանդր Մխիթարյանը, որը շուրջ կես դար հավաքել ու գրի է առել Շիրակի ու Վանանդի ժողովրդական բանարվեստի մնուշներ՝ հեքիաթներ, առակներ, առածներ, ավանդություններ, երգեր ու պարերգեր: Այս ամենն ամփոփված է «Տաղեր ու խաղեր» և «Փշրանք Շիրակի ամբարներից» ժողովածուների մեջ:

«Տաղեր ու խաղերը» (լույս է տեսել 1900թ. Ալեքսանդրապոլում՝ Գևորգ Մանոյանի տպարանում) նախնական տարբերակով կոչվել է «Հարուստ ժողովածու կրոնական տաղերի, այլ և այլ բանահյուսությանց, ժողովրդական երգերի և պարերգերի» (չորս մասով): Հետագայում ժողովածուի 1-ին և 2-րդ բաժինները հանվել են, քանի որ գործերից շատերի հեղինակները հայտնի, անհաստ ստեղծագործողներ էին. 2-րդ մասում մնացել են միայն մի քանի ժողովրդական երգեր, ինչպես «Լոռունկ», «Զայ Արարոյի երգը» և այլն: 3-րդ և 4-րդ մասերն ամբողջությամբ և ամփոփոխ տեղ են գտել հիշյալ հատորի մեջ՝ «Ժողովրդական երգեր և հայկական պարերգեր» վերնագրով:

«Փշրանք Շիրակի ամբարներից» ժողովածուն կազմում է «Էմինյան ազգագրական ժողովածու»-ների 1-ին հատորը (լույս է տեսել 1901թ. Լազարյան ճեմարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ, խմբագրել է Գրիգոր Խալաթյանցը): Գրքի մի մասը (շապիկը, տիտղոսաթերթը, խմբագրության առաջաբանը՝ ռուսերեն և հայերեն, նյութերի ցանկը) տպագրվել է Մոսկվայում՝ Վ. Գատցունի տպարանում, իսկ մյուս մասը (1-333 էջ)՝ Ալեքսանդրապոլում՝ Գ. Մանոյանի տպարանում: Այս ժողովածուն հրատարակվել է նույնությամբ՝ համեմատվելով ձեռագրերի հետ, ուղղումներով և լրացումներով: Առաջին մասի «Հեքիաթներ» բաժնում գետեղված են Ալ. Մխիթարյանի գրառած երկու հեքիաթները միայն՝ «Ռամկայարի տղան» և «Բախտավոր տղա»: Մնացած չորս հեքիաթները, որ գրի է առել աղեքսանդրապոլցի Ալ. Ափիկյանը, զետեղվել են «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»-ի չորրորդ հատորում (ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ, 1963):

Ավանդական գյումրեցու տան պատուհանները խլափեղկով են, դարպասները՝ կռնակ-չարքջակով, երկաթն միգով: Տունը նրա ներքին տիեզերքն է, որն սկսվում է շեմի պաշտամունքով: Ներսի ու դրսի աշխարհների կապը պայմանական է: Գուրսն ավելի ներս է, դուրսը քաղաքն է՝ կյանքի զարկերակով, որն այնքան պինդ բռնել է գյումրեցին... Մեփական կյանքը թամաշա դարձնող ամեն մեկը կարծում է՝ քաղաքն սկսվում է իրենից, սրտի բաբախագրով ապրող ու դիմակայող քաղաքը, որն, անշուշտ, իր ստեղծած հոգևոր և նյութական աշխարհներով պահում է էթնոսի հայարարության նշածողը:

Ինչպե՞ս հասկանալ Գյումրու կերպարային տիեզերքը, ինչպե՞ս թափանցել նրա՝ սև ու վարդագույն տափե պատերից ներս, այն պատերի, որտեղ քարերն իրար դեմ էնպես կուգան, որ կրկա՝ իթար կսիթեն...

Գուցե մախասահմանության հրաշքն այստեղ է՝ որպես եիշողության դարձ՝ Յոխուշից՝ դարից, դեպի Յոթվերք եկեղեցի բերվող մատաղացու գառան և կենաց ծառի պատկերով՝ կարմիր ծապակեմներով ու շողակն քարերով զարդարուն:

Ծառ ծաղկեցավ, ծառ կայնեցավ
Կանաչ ու կարմիր,

Ծառ ծաղկեցավ, ծառ կայնեցավ,
Մուրք պսակին արժանացավ:

«Կարմիր բինիշով ու կանաչ արևով թագվորի» համար առատության եղջյուրից թափվում են շնորհավորանքները.

Ասենք շնորհավոր, մեր թագվորի շորերը շնորհավոր,
Կտորը Պարսկաստանից բերած է,
Ասենք շնորհավոր, ասենք շնորհավոր,
Ֆանտազի Արտաշի ձևածն է,
Պարտմո Մեխակի կարածն է,
Դանավուզը վրեն քաշած է,
Ասենք շնորհավոր, մեր թագվորի շորերը շնորհավոր:

Իսկ երբ հարսանիքի թունդը բռնում է ամբողջ քաղաքը, ասես հազարան հավքի թևերով ծեսը, սավորույթը, ավանդույթն իրենց շուրջն են հավաքում ժողովրդին թաղեթաղ, մայրից մայրա (Չորի մայրից Բոշոց մայրա, Ուռմնոց, Թուրքի թաղ, Սլարողկա, Ժամի մայրա և այլուր): Նորափեսայի հայրը ալախտսիկ տեքստով ազդարարում է.

Ես խմել եմ, գառ եմ առել,
Գառս տվել, ձագ եմ առել.

Առևտուրս շնորհավոր:

Փեսամայրը հարսին նվիրում է «մաղադանոս» բիլագուկ՝ բարեմաղթանքի խոսքեր հղելով նորապսակներին,

Ոտքերիդ տակին թող վարդեր բացվին,
Չորս կողմդ՝ մանուշակ,
Բարով հասնիք ձեր մուրագին,
Բարով տեսնիմ թագ-պսակ:

Ի թիվս շատ բարեմաղթանքների լսվում էին.

- Մե բարձի ծերանաք, ծլիք, ծաղկիք, փրփնջոտիք:
- Ջուխտ ծաղիկ մնաք, ջուխտ ապրիք:
- Հողդ ու ջուրդ պաղի:
- Նուռ ու ջուր լցվի գլխներիդ:
- Տուտու դուշը իջնի թևերիդ:
- Թագդ ջուխտ ձեռքով պահե Ատուված:

Անհնար է պատկերացնել գյումրեցու հարսանիքն առանց քավորի, որին պատվում էին երկու արծաթե փոքրիկ ըմպանակներով՝ *յոյմկաներով*՝ վրան դրոշմված մախանական պարզությամբ մի ծաղիկ, քանի որ քավորի դերակատարությունը երկու ծաղիկների միացումն էր: Չկար մի տուն, որի տանտերը եթե քավոր է եղել, հարգանիշ – ըմպանակ չունեցար: Քավորը տոհմական էր: Հարս ու փեսային այդ օրը տալիս էին գուրբիա՝ ընկույզով ու մեղրով շաղախված՝ ի նշան հետագա կյանքի քաղցրության (ցախօր էր գործուն է *գուրբիա յղատավ* արտահայտությունը): Հարսանիքի հաջորդ օրը հարսին հագցնում էին բենգալյան՝ կարմիր կտորից շոր, քավորը նորապսակներին

ծեռքն էր տալիս ոսկեգօծ գույգ կերտն, որը պետք է վառվեր մեկ էլ առաջնեկի ծնունդին: Պարտու էին «Առավոտ լուսո»-յի հնչյունների տակ՝ դանդաղ ու հանդիսավոր: Պարիմ մասնակցում էին բացառապես բախտավոր գույգերը:

Հարսանիքի գլխավոր բաղադրատարրը վեներն էր. կանվալի վրա նարտի գույներով ասեղնագործությամբ միմյանց էին ագուցվում երիտասարդ ամուլի՝ հարսի ու փեսայի անվան սկզբնատառերը: Վեները՝ իբրև ամուսնության խորհրդի նշան- վավերագիր, ցկյանս պիտի կախվեր նրանց առագաստի սեմյակում՝ սնարի վերևում:

Գյումրիում հայտնի էին Վեքիլովների, Կոստանովների, Տեր-Մարտիրոսովների, Չիթոցոնց բաղնիքները, իսկ Գևոր աղի բաղնիքը հարսնբաղնիք էր՝ կենդանի հերթով, մեջը սալաքար (սեղանքար) կար, որի վրա բաղնիքից դուրս գալիս հաց էին ուտում. կենտրոնում Սիմոնի ֆոխց բերած կարմրացրած գառն էր՝ կանաչը բերանին՝ զարդարված խնձորներով ու մուներով: Մինչև այսօր էլ հարսի օժիտի պարտադիր բաղադրամաս է բաղնոց բոլշեն: Ընդհանուր (օպչի) բաղնիքում հատուկ փակ տեղ կար՝ հուջուրա կոչվող, որտեղ լողանում էր նորահարսը՝ հագին սպիտակ բատիստե շապիկ, սրտանոցը՝ ասեղնագործած բուսանախշերով՝ իբրև չարի մուտքն արգելող և բեղմնավորումն ապահովող պահպանակ: Մնացած բոլոր կանայք *փեշտըմալներով* ու սպիտակ *չեպչիկներով* էին: Լողանալուց հետո ուղեկից կանայք հարսին դուրս էին բերում հուջուրայից և պղնձե եղակներն իրար խփելով՝ երգում էին՝ «*Քացվիր, նագելիս*»:

Առաջնեկի ծնունդից հետո՝ կնուրքի ժամանակ, եկեղեցում սանամայրը քավորի քներին փռում էր խաչածև բուսանախշերով տղաբերքի ու կնուրքի նշանակ մետաքսյա սրբիչ, որի երկու ծայրերին էգ ու արու թռչնի պատկերներ էին: Սրբիչի վրա դնում էին նորածնին՝ ասելով. «Կանաչ մեռոնը օգնական պահապան լինի», «Քաղցր մնա քավորը», «Մուրը մեռոնը բարեխոս լինի»: Քավորը սանիկին պետք է խաչ նվիրեր, շապիկներ, սանամորը՝ մատանի, սինիների մեջ փախլավա, շաքարլոխումի, սահանչորակի:

Իսկ ուլքե՞ր էին քաղաքի տատմերերը. Դայեկ Եոյեմը, Հեղնարը, ինչպես նաև մանկատաժության արվեստի մեջ հայտնի Ջնգոն: Նրա անվանն են առնչվում մինչև այսօր էլ քաղաքում կենցաղավարող *Ջնգոյի վարտիք* արտահայտությունը, նաև անգիր, քողակերծ մի պատմություն, որը շատ տարբերակներով է հայտնի: Վկայաբերները սանձատպավորիչը. Ավդալենց Թաթոսի կինը Ջնգոյի թեթև ձեռամբ ցանկանում է ընդհատել իր խոսքումը: Իբրև շնորհակալագին՝ Ջնգոյին է նվիրում կապույտ քարով իր նշանի մատանին: Վերջինս էլ այդ մատանին տալիս է իր սիրեկանին: Մի օր հայտնի դայֆախանաներից մեկում Ավդալենց Թաթոսը կնոջ մատանին նկատում է ուրիշ տղամարդու մատին, «թասիքին կեր չճող» գյումրեցին անխոս դուրս է գալիս, գնում է տուն և առանց բացատրություն պահանջելու կնոջը սպանում: Որոշ ժամանակ անց՝ Թաթոսը ճշտում է իրողության մանրամասները. մեղքից թմրում է և անձմասպան լինում (ի դեպ, Պեչնիկ Ավդալենց Թաթոսի՝ որպես օջախի պատվախնդրություն մարմնացնողի յուղաներկ կտավն այսօր էլ պահվում է Կոմսայրի արգելոց-թանգարանի ֆոնդերում):

Քաղաքի բոլոր լուրջ խոսակցությունները տեղի էին ունենում միկիտաններում և դայֆախանաներում, որոնք սոսկ հանդիպավայրեր չէին: Կանանց շուրթերի ցերեկվա խոսակցությունը պտավելով երևելյան տեղափոխվում և վավերացվում էր այստեղ՝ տղամարդկանց շրջանում: Այսպես՝ քաղաքում խիստ հարգի Տիրատուրենց Մարգարի դայֆախանում, որտեղ հավաքվում էին *առաջին գիրդի* տղամարդիկ, Միրուն Մեթոն խոստանում է իր աղջկան կնության տալ ինչ-որ մեկին, որոշվում է մինչև իսկ նշանադիր օրը, բայց աղջիկը չի համաձայնվում: Հաջորդ օրը Մեթոն գալիս է դայֆախանա, գլխարկը հանում, դնում է հատակին և ասում՝ թո՛ք վրայից:

Մովդրոթային կենցաղում գլխարկ գցելը համագոր էր պատվագուրկ լինելուն, բայց Գյումրին պարադոքսների քաղաք է, նաև նորակերպությունների, գյումրեցին՝ որքան պատվախնդիր, այնքան՝ առաջադեմ:

Քաղաքն ամեն օր արթնանում էր մի նոր մոտիվով: Ու մի օր էլ քաղքի լոթի-փոթիների, դարաչափայի տղերքի մեջ հայտնի Իզբիտով Արշալույսի խանչալի քարն ընկավ. Մարալենց տղերքը, Բուխարաջոնց Համբոն ու Ջանգուկենց Մեթոն փախցրին Արշալույսի քրոջ աղջկան, մորը հրեցին գցեցին ձյունների մեջ ու տարան սիրում Մայային: Այս առիթով էլ քաղաքը չուշացրեց իր երգը. Դաֆչի Թաթոսը խփում էր դափը ու սազանդարների հետ երգում:

*Ես Թաթոսն եմ Մուրադենցեն,
Աղջիկ ուզի Փլավենցեն,
Պատգամ դրկի Չամուշենցեն,
Տարա՛ն Մայայիս, տարա՛ն:*

Իսկ ովքե՛ր էին քաղաքի երևելիները, ո՞րն էր նրանց ֆանտազմն այս աշխարհում, հասցեատե՛ր էին այս մարդիկ՝ Չիթոցյանները, Ծաղիկյանները, Տեր-Ավագենք, Քյանդարովեք, Խոյեցոնք, Քեշիշյանները, Դրամիլյանները, Մանոյանները, Կարայանները, Մելյանովները, էլի՛ բոլորը: Որքա՛ն պատվական տոնածառեր՝ երաշալի արարմունքներով ու պատվներով: Պատմում են՝ ինչպես մեծահարուստ Պետրոս Չիթոցյանն առավուտյան շքեռում էր քաղաքի շուկաներում՝ վերի ու վարի չարսուներում՝ ձգտելով ի մտտ ծանոթանալ բնակիչների կացությանն ու ապրելակերպի հոգեբանությանը: Ըուկան նրա համար կյանքի ուսումնասիրության յուրօրինակ կենտրոն էր: Հաջողո՞ւ օրն անմպաստ վիճակում գտնվող գյումրեցիները վայելում էին նրա ուղարկած բարիքները՝ օրհնելով ամանում բարերարին:

Գեղեցիկ արարմունքներով հռչակված այս մարդն ուներ նույնքան գեղեցիկ մի դուստր: Նա միակն էր քաղաքում, որի *ճակտնոցը* զարդարված էր ադամանդե քարով, բախտի ցուլն քարով, որը հավելում էր աղջկա գեղն ու հմայքը: Սոֆիկին երազող-սիրատածողները շատ էին և նրա գեղեցկությանը վայել երգեր էին հյուսում, անհնարինի սահմանը հաստող երգեր.

- Օլոր-մոլոր ծուռ ճամփեցով ման եկա,
Քո նշանի տեղը խսկը ես գտա.
Լայ-լայ, Սոֆիկ, լայ-լայ,
Լայ-լայ, սիրուն, լայ-լայ:
Աչքով էրի, դուրս կանչեցի Սոֆիկիս,
Թուշը պագի, տուն ճամփեցի Սոֆիկիս,
Լայ-լայ, Սոֆիկ, լայ-լայ,
Լայ-լայ, սիրուն, լայ-լայ...

Ահա և *ճերսի ու դրսի* անուն ունեցող տղերքը՝ Պոլոզ Մուկուչն ու Ծիտրո Ալեքը (հայտնի գվարձախոս-կատակաբաններ. Պոլոզ Մուկուչին մի առիթով հարցնում են՝ ընչի՞ բոլոր գյումրեցիները էրկու անուն ունեն, կպատասխանե՛ մենք բացի մարդու դուրսը մայելուց, ներսն էլ կնայենք), Արդար Մանուկը, որն իր մականունն ստացել էր Ամենափրկիչ եկեղեցու խաչն ի գագաթ հանելու համար, Գյուման Կարոն (հույս էր բոլորի համար), Չանգի Խաչոն (Ալեքսանդրովսկու անկյունում խանութ ուներ), Յառի Մարգարը, Կախեսի Մուկուչը (զինու *սկյաղ* ուներ), Այնալը՝ Խաչատուրը (սառք մարդ էր, փողոցով անցնելիս կանայք ոտքի էին կանգնում: Մի անգամ հարսներից մեկը տեղից չի բարձրանում, զարնանքով ասում է՝ այ-հա՛յ, էս ո՞ւմ հարսն է, որ ոտքի չի կանգնի: 14 փողոցը նրա անունով ցայսօր էր ժողովուրդը կոչում է Այնալի դար): Սելավի Ակոն. ապրում էր Չորի քաղում. մի օր Գյումրիում սելավ է ելել, Ակոյի կնկան ու էրեխին ջուրը օրոցքով քշել տարել է: Պատմում են՝ գուլար, կպտավիր ու կսեր՝ թուխսը ձագով եմ կորցրել: Գերեզմանի քարին էլ գրած է՝ Սելավի Ակո: Գաթաճի Կարոն. ֆուռ են ունեցել, կպատմենին՝ ընպես գաթա են թխել, արբեշումի մման բերմիդ մեջը կհալիր: Դասար Համոն (Պիճիկյան). կովը հեռվից տեսնիր, ճիշտ կսեր՝ քանի կիլո կեղնի: Դարիք Կարոն. ոսկերիչ էր, ծնվել էր Էրզրումում, տեղափոխվել Կարս, ապա՝ Ալեքսանդրապոլ: Քանի որ ուրիշ քաղաքից էր էկել, ըդպես էլ դարիք մնաց, չձուլվեց էս քաղքին: Մռճի Աբրահամը, պատվախնդիր ու հպարտ Երկան Ալեքը, Կոնկի Գիրքորը (կառապան), խանութպան Ենրմակ Համոն՝ ճերմակ երեսով ու ճերմակ խալաթով, և էլի շատ ուրիշներ: Նրանց շուրջ ամեն պահի ու ակնթարթի իմաստավորումով ռուսաց վրա տեղծվում էին տեղական գրույցներ, չափածո երգեր, երբեմն էլ հեքիաթի սկսվածքով.

*Էղել է, օր էղել է,
Ճերմակ Համոն խեղրռել է,
Ես ի՞նչ էնես խեղրռել է,
Դու ի՞նչ էնես խեղրռել է,*

* Հեղինակի անձնական արխիվ, ֆոնդ 4, տետր 2:

Կնիկը տունը մտլորել է...

Կան մականուններ, որոնք տրվում էին ամբողջ տոհմին ու գերդաստանին. տիպական մի անձի տրվող բնութագրումն ընդհանրական էր դառնում գերդաստանի համար, այսպես, Անարծան Հարութները (ըստ ժողովրդի՝ էլ հարստությանն արծանի չէին, քանի որ քրտինքով չէին աշխատել. գտել էին), Միլիոն Մանեթները (մե մանեթով հաց են ծախսել. մանեթ-մանեթ՝ միլիոն մանեթ), Բորիկները (պապս իր հարսանիքին սարքած սեղանների վրա տրախտությունից բորիկ ռոմեթով էնպե՛ս է պարել, որ ոչ մի ասիսն տեղից չի շարժվել. դրա համար էլ մերոնց *Բորիկները* են ասել):

Թափանիվի պես օրը ցերեկով Գյումրի քաղաքում պատվում է բանավոր աչքը, առտոնին հարաբերությունները գեղարվեստական միջավայր են դառնում, սովորական մարդիկ՝ ֆիզուրներ, բանավոր հյուսվածքն իր մեջ է առնում մինչև իսկ քաղքի հրապարակ դուրս եկած պարզ ու շիտակ խենթախոսներին, որովհետև գյումրեցին գիտե սիրել ու փայփայել մահ իր... խելառին. հոգու փշուրն անգամ իր համար արժեք ունի...

Գյումրին մահ անտվոր ճակատագրերի ծանրաբեռն ուղեղ է: Պատմում են, որ Տաշտեց Արտաշ աղեն տոմեռի գործարան ուներ և տոմեռի գաղտնիքը այդպես էլ ոչ մեկին չհայտնեց: Իրականում ոչ մի գաղտնիք էլ չկար, այլ պատրաստման եղանակն էր կատարյալ: Ինչպես եղավ, թե չեղավ՝ Արտաշ աղի աղջկան սիրահարվեց տան նոքարը: Արտաշ աղեն իմացավ ու նոքարին «սրտի հանդգնության համար» դաժանորեն պատժեց: Քաղաքն արմանք-գարմանք կտրեց: Նվազածուները երգ կապեցին.

-Անաստված էր Արտաշ աղեն.

Չխնայեց իր նոքարին,

Կյանքը կախեց դռան մխեն,

Աստված չունիր Արտաշ աղեն:

տարբերակ՝

Ես Տաքոն եմ փերգիալարցի,

Արտաշ աղի տունը նոքար գնացի,

Էս սև երգը ես կապեցի,

Անաստված էր Արտաշ աղեն:

Մարդկանց կյանքն այս քաղաքում մնան է նովելի դիպաշարի՝ սրընթաց ու անսպասելի ավարտով: Մինչև ևսօր էլ, բերնեբերան՝ հագաբերան, ժողովրդի հիշողության մեջ Մըբլ Ավոյի սուտ ու ճիշտ կերպարն է: Երբորը հանիրավի կդատեն: Մըբլ Ավոն կմոռենա դատավորին, կըսեն՝ դատավորի ջան, քու էրածդ դատը ընձի դուր չէկավ: Ես էլ իմ դատս պիտի էմեմ: Ու դանակը դատավորի փորը կը կոխե:

Կան տեղական գրույցներ, որոնք ժամանակի հաշվառումն ստացել են դարձվածքային արժեք՝ վկայաբերվելով իբրև վերաիմաստավորված արտահայտություն, ինչպես *Քոչակենց քյամարը*: Քոչակենց վեց ախպեր էին. վեց ախպերով մե քրնաղ քյամար՝ ունեին: Ամեն մեկը փորձում էր առավոտ մյուսներից ավելի վաղ արթնանալ, որպեսզի այդ օրն ինքը վայելեր արծաթե գոտու հմայքը: Գուցե հմայքի գաղտնիքը գոտին պատրաստողի՝ Մաշտի Գուրգենի հոր՝ Տարախյայան Մարտիրոսի վարպետության մե՞ջ էր: Ժողովուրդը կըսեր՝ ըդպես մարդ ո՛չ ծնվել է, ո՛չ էլ կծնվի. էդ մատները հողը չպտի մտնեին:

Իսկ ուլքե՞ր էին քաղաքը քաղաք դարձնող ձեռքերը. դերձակ Ֆանաազի Արտաշը, որն իր մականունն ստացել էր երագուն շորերի ֆանաաստիկ մոդելներ տեսնելով: Շյապա կարող Նանիկը, տակավին պահպանվում են նրան կարած շյապաների ձևավորներն ու կաղապարները: Օսկի կարող Ֆլորը, ոսկեթել բուսանախշերով գոգնոցի երկու ծայրերին կլապիտոն էր ասեղնագործում, վարդակներով քանթանա, գոախ՝ *ի վայելումն* մականգրությամբ: Փափախյի Գարեգինը, թող լույս իջնի, խումկ ու մոտ ծաղկի նրա հիշատակին. իր տեսակի մեջ մտավորական մի մարդ, որ կարն ու գիրքը կողք կողքի փափախ էր կարում: Այսօր էլ ընտանեկան մասունքի պես պահպանվում է նրա և խորոտ ու կոլոտ Աշխենի հարսանյաց հրավերը: Իսկ երբ Գարեգինի քեֆը քոջ էր լինում, ինքնամոռաց ու տնգոգ երգում էր.

- Երթանք կալը, բռնենք պարը, խանբաջի՝

Դու սիրուն ես քան քո տալը, խանբաջի՝

Իսկ ո՞վ էր քաղաքին վերաբերող հազցնում. Դրագոն Կարոն՝ մեծղի մի արարած, գրքով ու զարգընդով մարդ, որ դռնեն ներս չէր մտնի. իր փառահեղ մարմնի համար Դրագոն էին ասում: Քաղաքն ուներ նաև թարգմանիչներ՝ տեղական տարազներ կարողներ: Եվ բնավ պատահական չէ, որ Ալեքսանդրապոլում բազմաթիվ էին արհեստներով, զբաղմունքով, բնավորությամբ ու արտաքին հատկանիշներով պայմանավորված թե՛ մականունները և թե՛ անուն-ազգանունները (Տարախյան, Դուրգադյան, Փալանջյան, Դարբինյան, Ալանակյան և այլք):

Ալեքսանդրապոլ-Գյումրու հմայատիպերի մեջ ահա բարձրանում է մարմնի և հոգու *դեղ ու մահլամ* պատրաստողի՝ Իգիթենց Սոֆոյի (1883, Ալեքսանդրապոլ) կերպարը: Պապերը գաղթել են Մուշից, ծնողները ծնվել են Ալեքսանդրապոլում: Ներքևատեսությամբ օժտված իմաստուն կին էր, ունեցել է ինը զավակ: Տիրապետում էր ժողովրդական դեղամիջոցներով բժշկելու արվեստին. բուժում էր *յաման յարա, բկացավ, կարմիր քամի, քարխեց, էգ ու որձ դժվարբուժելի ցավեր, կերցավ, սզու, դոլինջ (մեջքացավ), վարամացավ* և այլն: Հայտնի ոսկրաբույժ էր (սնխչի), գիտեր հմայություններ, գուշակություններ, վախ բռնել: Եղել է թաղի տատները: Իգիթենց Սոֆոյի առեղծվածն ու տատներության մոգականությունն առավելապես առնչվում էր Աստվածածնա կաթքարի հետ, որը՝ իբրև սրբություն, նրան բերել էին Երուսաղեմ ուխտ գնացողները. սպիտակ ու փխրուն այս քարը, ջրի մեջ զցելով, մասամբ լուծվում էր, և ջուրը կաթնագույն էր դառնում: Հետո տալիս էր սակավակաթ կանանց՝ հաղորդելով կաթնածիրության, կաթնառատության շնորհ:

Պատմում են, որ նա ծննդկանի ցավերը թեթևացնելու համար իբրև նմանակման հմայություն բացում էր աղբյուրը ու հոսող ջուրը մկրատով երեք անգամ կտրում: Ապա մրմնջում էր հետևյալ աղոթքը.

Հիսուս Տեր ջան, գորությանդ մեռնիմ,

Մարիամ Աստվածածնիմ,

Մայրական գութիդ մեռնիմ,

Գրկիդ գրկանոցիմ մեռնիմ,

Գերենյալ խաչիդ մեռնիմ,

Պաշտոն- պատարագիդ մեռնիմ.

Զու կապած բարուդդ դու քանդես:

Նա նաև երազադատը էր. երագի միջոցով դատում և կանխատեսում էր մարդկանց կյանքի ու ճակատագրի անակնկալները: Պատմում են, որ երագում տեսնում է, թե ինչպես ամպերը հետ գնացին, և երևաց Փութքի գորավոր Ս. Սարգիսը: Հարցնում է՝ տղաս ե՞րբ պիտի պատերազմից վերադառնաս: Մութքը պատասխանում է՝ այսօր՝ լուսաբացին, կգա Հարությունը: Նույն օրը ծեգին լավում է պատուհանի ասպակու մատնահարում: Մութքույուսի մեջ Սոֆոն մտնելում է պատուհանին, և աչքերի առաջ տեսվում է որդու ցանկալի պատկերը (իրականում վերադարձել էր Հարությունը՝ հարևանի տղան): Գերիբական լարվածությունից նա կորցնում է տեսողությունը՝ որպես մայր դառնալով սպասման չամչած ողկույզ:

Նույնքան միֆական էր նրա հեռացումն այս աշխարհից. հարյուրամյա իմաստությունն ուսած, սևերի մեջ կարմիր նարտաը կրծքին, հոսող ջրերի հեքիաթին ունկնդիր՝ Մեծ մայրը սեփական ձեռքերով փակեց աչքերը և ամփոփվեց՝ ասելով՝ օլումս (մահս) գտա: Այնքա՛ն իմաստուն էր, որ մինչև իսկ խախտեց ժողովրդական մտածողության կարծրատիպը՝ ասելով, որ մահվանս օրն էլ գիտեմ:

Գյումրին նաև կանխասացների ու գուշակների քաղաք է. եղումը մայրը Պուրյենց Ծողոն, երկու բութ մատներն իրար միացնելով՝ ապագայի իմացության *էկրան* էր ստեղծում և գուշակություններ անում. եղումը մեջ պատկեր էր տեսնում, մույնիսկ ցորենի հատիկ: Գարի զցող Եվդոսը. երեք անգամ տալիս էր Աստծո անունը և զարիների դասավորությամբ գուշակում էր սրտի նպատակը: Մաղ զցող Արաքը. հոգու աչքերով էր տեսնում, օգնության էր կանչում Դալիչվա Կարմիր Ավետարանին: Թիզ Կափող Երանյակը, իսկ նյութական կորուստի դեպքում դիմում էին ռամ զցողի օգնությանը:

Այս քաղաքում աննկղոտն ու զվարճախոսությունը գիրկընդխառն են. նրանց սյուժեներում թիրախը երբեք հիմարությունը չէ, այլ խելացի խորամանկությունը, մաքի անպարարությունը՝ լսորբուն միշտ մնալով ազնիվ: Երբեմն աննկղտը կառուցում էին

տրամաբանական խախտման վրա: Տեղի է ունենում պատահական հատկանիշներով սխալական ճանաչում կամ պատահական հասցեագրումով գործողություններ: Չափազանցություններն ու խոսքի ուռուցումը, ինքն իր շուրջ անեկոդատային միջավայր ու զրույց հյուսելը մնում են գյումրեցու նախասիրությունների դաշտում: Խոսքն այնպես է կառուցում, որ տեքստը նույնիսկ իր համար անսպասելի է: Փոքր սյուժեների մեջ անգամ գտնում է զարմանալի՜ն՝ քվացյալ աննշան իրողությունները դարձնելով *մազալու բան*: Այսպես՝ Գմփիլը Օնիկը /Ղարազյոզյան/, որը շատ գեր մարդ էր, մեռնելուց առաջ ըսել է. «Ղարազ մեռնելը չէ, ըսա քաղաքը ֆորմից չընկնի»: Հորինումի տարերքով բռնված՝ նույն զրույցը, անեկոդատը ամեն անգամ գյումրեցիները կարող են պատմել նոր տարբերակով: Այսպես՝ Բաթում Մարտիրոսը կյանքի մեջ մենակ Բաթում է գնացել: Ով ինչ կխոսեր, ինքը Բաթումից կպատմեր:

Գյումրեցին երբեմն սնապարծության հովեր ունի, աշխարհի տերը լինելու շքեղ երազանք. ըստ *Նրա՝ Գյումրին աշխարհի պորտն է, գյումրեցու խմած ջուրը որձ է, իր որդիների թևին ոսկե բիլազուկ կա, երեսին՝ մեռուն, իր ձեռը Աստծուն ավելի շուտ կհասնի, իր օջախը պունճախ չէ*:

Գյումրեցու հանկարծատեղծ տեքստերում շարունակ բացահայտվում է նրա մտքի հոգևոր տարածությունը: Մինչև իսկ սահմանային իրավիճակներում նա դրսևորեց անհնարին պահերի լավատեսություն: Ինքն իրեն ձողկեց ու ինքն իրենից բարձրացավ ծիծաղով՝ սեփական կյանքը դարձնելով թիրախ:

Ըստ էության, գյումրեցին ապրում է երդումն ու աղոթքը շուրթերին: Երդվում է այն ամենով, ինչ իր համար թանկ է ու նվիրական:

- *Էս բարի լույսը վկա:*
- *Էս աղոթքանը վկա:*
- *Թոփառվա տորթը վկա. արդարն ու մեղավորը կջոկե:*
- *Ս. Հովհաննեսը վկա. անմեղի հավարին հասնող է:*
- *Խաչ, ժամ, պատարագ վկա:*
- *Կազմած, դադրած արեգակ Աստված վկա:*
- *Էս աղն ու հացը վկա:*

Աղոթքանը, բարի լույսը, օրվա բարի ժամերը, երկինք-գետին քննողը վկայակոչումների մեջ դառնում են երդմնեցուցական խոսքային ասույթներ:

Եկեղեցաստեղծ ու ժամասեր այս ժողովրդի համար ամենաթանկը հավատքի վեճն է.

- Աստվածածին, տո՛ւր մուրազս,*
- Բալբի կարոտս առնելի,*
- Քաղեի թուղլի մանուշակ,*
- Թերը հետը խառնելի:*
- Կամ՝*
- Ուստա՛, ջերդ գյուվազ է,*
- Վանքիդ բուրն ավազ է:*
- Վանքդ շինե՛, գլխս բեր,*
- Ըղիզ քեզի մուրազ է:*

Աղոթքը գյումրեցու համար հոգու սպեղանի է և ունի հմայական գորություն: Ժողովրդական աղոթքը պայմանականորեն տարանջատվում է հմայությունից, քեև որոշ տեքստեր ավելի նման են հմայությունների: Հմայական աղոթքները երդման բանաձևեր են՝ ուղղված բարի ոգիներին, նրանցում մշտապես վկայակոչվում են սրբերի անուններ, քրիստոնեացված աշխարհապատկեր: Տեքստերը մեծ մասամբ ուղեկցվում են ծիսական արարողակարգով: Այսպես՝ երբ երեխան հիվանդանում էր նորենց հիվանդությամբ (լուսինը կզարկեր), հիշյալ աղոթքը գրում էին թղթին, դնում կապույտ կտորով կարված եռանկյունաձև ծրարի մեջ և կարում նրա շապկի աջ կողմին.

- Լուսին՝ ախպեր, դու՛ աղա, ես՝ աղա,*
- Տղեն աղից չի վախենա:*
- Խո. Ես քեզնեն չեմ վախենա/:*

Այս աղոթքն ասում էին իրիկունը երեխային դուրս հանելիս լուսնյակի երեսին, որ չխփեր:

Բոլոր աղոթքների թագն ու բանալին «Հայր մեր»-ն է, որով էլ և՛ սկսում, և՛ ավարտում են աղոթքները: Յուրաքանչյուրը, առանց բացառության, պետք է կրկնել երեք անգամ: Կան աղոթքներ, որոնք որոշակի շեմի են տրված. *տվածուրիկ* են միայն տվյալ տոննի արական ճյուղին:

Հայտնի են տարաբնույթ աղոթքներ. գորտնուկի աղոթք՝ *Նոր, նոր նորե գիս, նորը եյե կուան գիս, կարե, թարլե՝ չուտե գիս*. շան բերանը կապող աղոթք՝ *չուճը կա, գլխը չկա*, մրմնջուկի աղոթք, այքի հատի աղոթք, գելկապի աղոթք, ինչ-որ մեկի սիրտը գրավելու աղոթք և այլն: Վկայաբերենք չար այքի դեմ աղոթք.

Չար միաթ, չար սեաթ, սև սալի տակին

Օձի պես սողա, ուռի պես դողա,

Խախալով խախալվի, մաղով մաղվի.

Չար այքը դուս գա:

Ի դեպ, ժողովրդական աղոթքները, որոնք բացառապես կիրառվում են հմա-յիլների, չարխափանների գործառնություն, գրառել ենք Գյումրու կաթոլիկ համայնքից (մասնավորապես Ավգոնց թաղամասում ապրող Անախազից, որն ուներ աղոթատուն):

Ուշագրավ է, որ գյումրեցու լեզվամտածողությունը բանաձևային է. նա առավելապես վկայաբերում է այնպիսի առած-ասացվածքներ, որոնք բխում են իր կենսափորձից ու գոյափիլիսոփայությունից: Հակված է իր խոսքը կառուցելու նշանների և սիմվոլների լեզվով իբրև խոհափիլիսոփայական բանաձևեր: Առած-ասացվածքներում տեքստը նվազագույնի է հասցված: Օրինակ՝ *Մահը դավա է, ամեն մարդու դուռ կչորի: Դոխը խոսի, որ մատաղ է, հավ, դու ընչի՞ կխոսիս: Չյուն է եկել, որ ձեռ ու ոտ մքսի: Չառի դադրը զատգյարը գիտե: Մագից մանանեխ կհանե: Բերնով դուչ բռնե՝ չեմ հավատա: Մա՛գ էրա, մի՛ կտրե: Բուրդ էր ընկավ գզողի ձեռք: Դույնի (արտի) չափ մալ մի՛ ունեցի, սոխի գարի չափ բախա ունեցի* և այլն: Բոլոր դեպքերում առածների իմաստաբանական հիմքը մարդու ենթագիտակցական արքետիպի մեջ է (այսպես՝ ամեն մարդ իր փոսը կլցնի): Յուրաքանչյուր առած-ասացվածք անփոփոխ ու քարացած խոսքային ասույթ չէ, քանի որ հարաճուն ապրում է մեր գիտակցության մեջ՝ համապատասխանելով կյանքի տարբեր իրադարձություններին: Այսինքն՝ տարածաժամանակային ներփակվածություն չի ապրում և բոլոր ժամանակների մտածողության համար ունի յուրահատուկ իմաստ: Յուրաքանչյուր ժամանակ բերում է ասացվածքի իր ըմբռնումը:

Մրանով հանդերձ առած-ասացվածքների մախանչան-մեկնությունների մեջ այնքան է խտացված մարդկային փորձը, որ երբեմն դրանք միաված են դառնալու մտածողության կաղապարատիպեր, օրինակ, *Դարդ կա՛ գուկա ու կերթա, դարդ կա՛ վառե ու կերթա: Բախտ կա համամ է, բախտ կա շամամ է, բախտ էլ կա՛ շան լակամամ է: Ով տեսել է ջիգրի մրմուռ, նա թափել է մախշուն փետուր:*

Հաճախ ժողովուրդը կրճատում է բանաձևի առաջին մասը, քանի որ երկրորդն արդեն դրոշմավորված է նրա ենթագիտակցության մեջ, օրինակ, *Խունկ ու մոտ էինք սրբերին* (ձուֆ ու ծամոն եղանք լրբերին): *Աստված թող ընձի յար եղնի* (բովանդակ աշխարհը՝ չար):

Բանահյուսական փոքր ժանրերի որոշ տեքստեր մարդկային մտածողության երկխոսությունը վկայող տրամաբանություն են արտահայտում և ընկալվում են միայն փոխարեբական իմաստով: Այսպես՝ *Աչքդ ա՛յլ է հանել: - Իբրավորս: - Ըդդր համա՞ր է եղբան խորը հանել: Դառողառին հարցրին ոչերի մեջ ո՞րն է սիրուն, ըսավ՝ իմ ձագս (տ. դա՛, դա՛, դա՛, իմ ձագեն անուշը չկա):*

Գյումրեցու խոսքը հակիրճ է, հյութեղ, լեզվի պատկերավորման բոլոր միջոցներով հագեցած, ինքնակա և ինքնաբերի. *ընպես կխոսան, ինչխոր ձեթը կաթե ճրագը*: Մինչև իսկ հիշոց-հայեռյառները բանաստեղծական փոքրիկ հորինումներ են հիշեցնում՝ շատ հաճախ բարձրացող աստիճանավորումով: Օրինակ՝ *ես քեզի վարող-վաստկողի գլխու քարին, դռնի վարդին, սրտի սալին, խունկ-խեծակին, ճարպ-ճրագին...*

Փաղաքշանքի խոսքերում *սիրտ-հոգի-կյանք* բառային սիմվոլներով գաղտնագրվում են մարդու կյանքի ամենակարևոր պահերը: Այս խոսքերը հիշեցնում են յուր-օրինակ ըզձական բանաձևեր, բոլորապատուղ սիրտ, նվիրումի և զոհաբերման գաղափարի արտահայտություններ: Այսպես՝ *Մագ եղնեի, ոտքերիդ տակն եղնեի: Դարդդ*

տանին: Գլխիդ մեռնին: Արևիդ մեռնին: Կյանքիդ թելերին մեռնին, սրտիդ՝ սնեռին: Թևավոր դուչ եղնիս, գլխիս վերևը պտտավիս:

Ժողովրդի իմաստամտությամբ անեծքը երկբերմանի սուր է. եթե անհիծում են անմեղին, վերադառնում է անհիծողին նույն ուժգնությամբ, հետևաբար՝ անեծքի բանաձևային սկզբվածքը որոշակի պայմանախոսք է՝ *հեռի լսողաց...*

Տասը մատեղ մե մատը մնա, էն էլ մատնշունչ եղնի: Գետնեն գերի եղնիս: Մեջքդ գետնից մաշե, աչքդ՝ երկինքը: Օձի բնին մտախ, փունփուլի ձագեր հանես: Նստիմ լենքդ, լամ երկենքդ և այլն:

Հետադետյան շրջանում կենցաղավարող դարձան երազը, ողբ ու ողբերգերը, լալիքի երգերը, ժողովրդական խաղիկներ, սեփական հորինումները, գերեզմանաքարերի գեղարվեստական մակագրությունները: Քանի որ իրականությունը խաթարված էր, գյումրեցին իրեն տեղափոխեց հեքիաթների ու երազների աշխարհ: Հեքիաթի սյուժե ներմուծեց իր կյանքին մոտ, բայց ոչ իր կյանքի մեջն դաժան մետամորֆի: Մեր գրառած հեքիաթներն արտահայտում են ոչ միայն մարդկային ճակատագրի անակնկալն ու զարմանալից, այլև սահմանագծին հայտնված մարդկանց մասին շլված ու չտեսնված իրադարձություններ:

Ժողովրդական խաղիկների ենթատեքստային բովանդակությունը հետադետյան շրջանում ձեռք է բերում բացառիկ ինքնատիպություն՝ բովանդակային ներքին ուղղությամբ դառնալով լալիքի երգ.

*Ի՞նչդ չլամ, ի՞նչդ չողբամ, բալենք ջան,
Արմատախիլ եղավ բալես,
Ծաղկեցի, փնջեցի, աչք մեծացրի բալիս վրա:
Ծամերի պես բացվեիր, բալենք ջան,
Ես ծառս տնկեցի, բարը չտեսա:*

/Բանասացը կորցրել է երեք զավակներին/:

Նորագույն խաղիկների մեծ մասն ստեղծվել է ավանդական մշակման ճանապարհով, երկուսի փոխներթափանցմամբ: Վշտի անմիջական ազդեցությամբ ստեղծված հորինվածքները ժանրային առումով դուրս են գալիս խաղիկի շրջանակներից.

Գնացի ջրի, սառավ,

Գնացի շաքարի, աղ դառավ:

Գնացի կանաչի, փուշ ու տառասկ դառավ:

տ. Գնացի չայը, սառուց դառավ,

Մե դարդս հարուր դառավ,

Էս ինչ սև դարդի տեր էի,

Շաքար առա, աղ դառավ:

Գյումրեցու ավարտված կյանքի պատմությունը շարունակվում է տապանաքարերին: Բանահյուսական նյութի նորությամբ գրառումների մեջ կարևորել ենք հայ վիմագիր չափածո ստեղծագործություններն ու գերեզմանաքարերի մակագրությունները, որոնք ժողովրդի գեղարվեստական մտածողության ու աշխարհատեսության քարտեզին վկայություններն են՝ արտահայտելով չապրած օրերի ավստասանք:

Գերեզմանաքարերի ավանդական մակագրությունները կառուցվածքով տարբերվում են նորօրյա գրառումներից, թեև վերջիններիս մեջ պահպանվում են ավանդական հորինվածքի բնորոշ գծերը: Հորինվածքի ավանդական ձևին հատուկ է բանաձևային սահմանումը՝

Կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ և ծնողաց իմոց:

Աստ հանգչի խաղաղությամբ Մարիամ Ավիրյանց (ծնեալ 1783, վախճ. 1831թթ.):

Աստ հանգչի ոսկերք Վարդիթեր Թովիյանցի, ով հանդիպի՝ տա ողորմի:

Ի տարբերություն հին տապանագրերի՝ նորօրյա վիմագիր ստեղծագործությունները հորինված են գերազանցապես երկու եղանակով. մի մասի մեջ քնարական հերոսը կյանքին հրաժեշտ տալով անձն է, մյուս մասում՝ նորահայտ հորինողը (առավել հաճախ պատումը մտերիմ հարազատի անունից է):

Վիմագիր ստեղծագործություններից կարելի է առանձնացնել այն տողերը, որոնք բանաձևային արժեք ունեն և պայմանավորում են հորինվածքի յուրահատկությունը. «Ո՛վ անցավոր..., Ո՛վ անգութ մահ...», «Հիշի՛ր, անցո՛րդ /ես իմ տանն եմ, իսկ դու հյուր

ես աշխարհում», «Անցո՛րդ, կա՛նգ առ, մի՛ անցիր...», «Անցո՛րդ, մորս պես հիշիր... Խո-
նարհի՛ր գլուխդ, անցո՛րդ իմ բարի...», «Կարեկի՛ց անցորդ, թե զիս հարցնես...» և այլն:

Հետադետյան շրջանի գրառումներից շատերն սկսվում են «Երկրաշարժը տունս
քանդեց», «Ա՛խ, երկրաշարժ, ի՞նչ արեցիր», «Երկրաշարժը կյանքս խլեց», «Ա՛խ,
բայլ», «Ծաղկած արև էիր, բայլ» և այլ տողերով: Տապալանագրերում ամեն ինչ
պատվում է հիշատակի շուրջը, որ գրահ է ժամանակի ու մոռացության դեմ: Պարզ,
անպաճույճ, բառ ու բանով հորինված վիմագիր մակագրությունները հուզիչ են
ժողովրդական մտածողության տարերքով.

Գնա, արի, ընձի տես,
Ես էլ մարդ եմ քեզի պես,
Դու չես եղնի ընձի պես,
Բայց ես կեղնիմ քեզի պես:

Ի դեպ, աղետի բանահյուսությունը բացառապես արտահայտվեց վիմագիր
արձանագրությունների ձևով: Գյումրին հիշեց իր հին ճոճքը, երբ կրկին տարուբերվեց
երկրի ու երկնքի միջև.

1926 թվին մեծ վնաս հասավ Գյումրի քաղաքին,

Մերը մոռացավ իրա զավակին:

Ժամը յթին ժաշկը ելավ՝ Գյումրին ավիրեց,

Աղաներին Բոշի սաղը նես հրավիրեց,

Չբլաղ, չբլաղ դուրս են գալիս քաղնեստանիցը,

Դու մի ըսա՛ ժաշկն է գալիս գետնի տակիցը:

Բայց սգատոների խոռվքից բարձրացավ քաղաքը՝ հավատալով, որ տխուր
զգեստներից մի օր կմերկանա ու ոսկեթել պատմուճանով ընդառաջ կգնա իր կանաչ ու
կարմիր կիրակիներին:

Ամփոփելով ասեմք, որ այս տարածքի բանահյուսությունն ամենևին նման չէ
Գյումրու հարևանությանը ապրող գյուղերի բանահյուսական ցկարագրին, քանի որ իր
խառնարանում ամփոփում է Ալաշկերտից, Ներքին Բասենից, Կարինից ու Կարսից
վերաբնակեցվածների քաղաքային տիպի բանահյուսությունը:

Մեր հավաքած նյութի շրջանակներում բանահյուսական ատաղձը դրսևորվում
է վիպականության հենքով ծեսի, սովորույթի, ավանդույթի համակարգում, պատումի
տարաբնույթ ձևերով և ազգաբանական շերտերի ընդլայնումով: Գյումրու բանահյու-
սության մուշկների քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այստեղ անխառն քնա-
րեզություն՝ որպես այդպիսին, հազվադեպ է: Մարդկային փորձն ու իմաստությունն
առավելապես խտացված են բանահյուսական կարճ ձևերի մեջ, քանի որ գյումրեցու
բանավոր խոսքը հատու է, ավարտուն: Այն վավերացվում է նրա ենթագիտակցության
մեջ մշտապես գործող ինքնակա հին, առասպելաբանական մեխանիզմի շնորհիվ:

Այսօր էլ Գյումրին կենսունակ բառ ու բանի, մտքի ճկունության ու կենդանի
բանահյուսության քաղաք է: Անհնար է երբևէ ամփոփի խոսք ասել այս քաղաքի բանա-
հյուսության մասին, որովհետև այն անսպառ է:

КРЕСТ ЗА СПИНОЙ, СЕМЬ РАН В СЕРДЦЕ

____ Резюме _____

____ К. Саакян, Р. Оганисян _____

В статье обобщена этнографическая картина города Гюмри. Устное
литературное наследие здесь представлено в качестве уникального сви-
детельства о мировоззрении и жизненном опыте народа. Рассмотренные
этнографические материалы как бы восстанавливают ту уникальную сре-
ду городской культуры, где преобладают образцы из обрядов с эпической
основой, из систем традиций и обычаев, из сказаний разных форм и рас-
ширенных этнологических слоев, а так же песенного фольклора.